

THEORETICA

Andrzej Bałandynowicz¹

Postawy indywidualno-kolektywistyczne wobec przestępczości ekologicznej

Streszczenie

Szybko postępujący i niekontrolowany rozwój gospodarczy i cywilizacyjny doprowadził w konsekwencji do sytuacji, kiedy w środowisku naturalnym dochodzi do nieodwracalnych w skutkach zmian stwarzających realne zagrożenie dla życia i zdrowia ludzkiego.

Coraz powszechniejsza staje się świadomość, że ludzka ingerencja w istotny sposób zaburza samoregulacyjne możliwości przyrody i aby zapobiec katastrofalnej w skutkach degradacji środowiska naturalnego, niezbędne jest tworzenie i stosowanie rozwiązań normatywnych, wymuszających zachowania człowieka, mające na celu poszanowanie otaczającej go przyrody.

Słowa kluczowe

Postawy proekologiczne, teoria anomii, teoria zróżnicowanych powiązań, teoria społecznego uczenia się, teoria hierarchii potrzeb.

1. Samoistna wartość istnienia źródłem prawidłowych postaw pro-ekologicznych

Zastanawiając się nad działaniami przedsiębiorstw w reakcji na przestępczość przeciwko środowisku naturalnemu, warto przyrzeć się problematyce pod kątem ewentualnych źródeł zachowań przestępczych, leżących w strukturze społecznej. Jedynie bowiem postawienie prawidłowej

¹ Prof. dr hab. Andrzej Bałandynowicz, Państwowa Uczelnia Zawodowa im. profesora Stanisława Tarnowskiego w Tarnobrzegu, kierownik Katedry Pedagogiki Pokoju i Probacji, ORCID: 0000-0003-1248-8069.

diagnozy z wyeksponowaną przyczyną zaistniałej patologii będzie sprzyjało radzeniu sobie z takimi zachowaniami w zakresie resocjalizacji oraz edukacji zmierzającej w stronę prawidłowego kształtowania społecznych postaw związanych z ochroną środowiska, zapobieganiem przestępczości przeciwko środowisku, zgłaszaniem naruszeń prawa dotyczącego ochrony środowiska, działaniom naprawczym. Będą to postawy charakteryzujące się poszanowaniem środowiska naturalnego i dbałością o nie oraz odpowiedzialnością, gotowością pomocy, brakiem akceptacji dla działań niszczycielskich i przeciwdziałaniem im, także odwagą i bezkompromisowością w sytuacjach, gdy należy zareagować na bestialski destrukcyjny, przestępczy czyn. Analizując sytuację zagrożenia środowiska naturalnego, jakiej jesteśmy świadkami, uczestnikami i zarazem sprawcami, wielu demagogów rozwiązuje problem antropocentrycznie, dowodząc, że „taka sytuacja wcześniej czy później zemści się na ludziach. Wyciąganie poszczególnych cegiełek życia spowoduje, że w końcu cała budowla przyrody nagle się zawali. A stojący na jej szczycie człowiek spadnie w otchłań niekończących się katastrof”². Wśród środków zaradczych wymienia się m.in.:

- stworzenie większej liczby rezerwatów przyrody: lądowych i morskich,
- stosowanie diety opartej na roślinach,
- powszechne wykorzystywanie źródeł energii odnawialnej,
- stosowanie technologii ekologicznych, w tym recyklingu.

Z gruntu fałszywe jest założenie, że celem kształtowania postaw proekologicznych jest człowiek, jego egzystencja i dobrobyt. Czasy współczesne ukazują, jak zgubna, egoistyczna i myląca jest ideologia, zgodnie z którą nieistnienie jako wartość samoistna ma znaczenie, lecz partykularny interes (nie ma znaczenia: gatunkowy czy jednostkowy). W naszym przekonaniu kształcenie prawidłowych postaw prozdrowotnych i proekologicznych powinno się opierać na idei poszanowania środowiska naturalnego (z kosmicznym włącznie), którego człowiek jest częścią myślącą i świadomą, zatem ponoszącą pełną odpowiedzialność za całokształt problemów związanych z kryzysem ekologicznym, zgodnie z twierdzeniem Juliana Aleksandrowicza, że kryzys etyczny rodzi kryzysy ekologiczne. Właściwa postawa proekologiczna będzie wsparta na tym właśnie fundamencie i wymaga iście kopernikańskiego przewrotu: zapomnienia o sobie, o własnym egoistycznym „ja”, zarzucenia perspektywy, w której człowiek zajmuje w Kosmosie centralną pozycję i podporządkowuje sobie świat. Wyłącznie rewolucja o takim wymiarze jest w stanie

² Zob. Globalne zagrożenia ekologiczne, <https://włączoszczędzanie.pl/ekozagrozenia/globalne-zagrozenia-ekologiczne/> (dostęp: 20 listopada 2021 r.).

odwrócić ustanowioną przez człowieka fałszywą hierarchię wartości, za sprawą której świat przybliży się do globalnej katastrofy i w ostateczności – do zagłady. Aby dokonać tego przewrotu, należy przede wszystkim zrozumieć, skąd się biorą i na czym polegają mechanizmy dewiacyjne, dlaczego człowiek zafałszował stojące ponad ideologiami nadrzędne wartości, takie jak życie, dobro, piękno, szczęście, zdrowie.

2. Teoria anomii

Czołową koncepcją wyjaśniającą zagadnienie zachowań dewiacyjnych w oparciu o podejście strukturalne jest teoria anomii³ Roberta Kinga Mertona (1910–2003). W ujęciu Mertona zachowanie dewiacyjne jest oczekiwanym rezultatem napięć w strukturze społecznej i strukturze kulturowej⁴. Struktura społeczna definiowana jest tutaj jako „zorganizowany zespół społecznych zależności, w które uwikłani są w różny sposób członkowie społeczeństwa lub grupy”⁵. Natomiast strukturę kulturową rozumie się jako „zespół kierujących zachowaniem wartości normatywnych, wspólnych członkom określonego społeczeństwa lub grupy”⁶. W ramach struktury kulturowej Merton podkreśla znaczenie dwóch elementów: celów oraz usankcjonowanych środków, służących do ich realizacji. W przekonaniu uczonego stanem optymalnym jest harmonia pomiędzy określonymi dla danego społeczeństwa bądź grupy celami kulturowymi a instytucjonalnymi środkami do ich realizacji⁷.

Struktura kulturowa określa zatem cele, do których osiągnięcia powinni pretendować członkowie społeczeństwa, natomiast struktura społeczna określa możliwości osiągania wyznaczonych celów, warunkowane umiejscowieniem w danym obszarze społeczeństwa lub grupy. Czynnikiem sprzyjającym występowaniu zjawisk patologicznych są według Mertona rozbieżności pomiędzy celami a możliwościami ich realizacji. Taki stan rzeczy opisywany jest pojęciem anomii, określanej jako „załamanie zdarzające się w strukturze kulturowej, występujące zwłaszcza wtedy, kiedy istnieje silna rozbieżność pomiędzy normami i celami kulturowymi

³ Anomia jest to zjawisko społeczne, polegające na rozpadzie powszechnie przyjętych norm i więzi społecznych, występujące w czasie wielkich kryzysów, a także stan wyobcowania i dezorientacji jednostki w takiej sytuacji.

⁴ R. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, przeł. E. Morawska, J. Wertstein-Żuławski, Warszawa 1982, s. 197.

⁵ *Ibidem*, s. 225.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Zob. *ibidem*, s. 197.

a społecznie ustrukturyzowanymi możliwościami działania członków grupy zgodnie z tymi normami”⁸.

Odnosząc założenia koncepcji Mertona do funkcjonowania obszaru rynku ekonomicznego, wskazane twierdzenia można rozpatrywać w dwóch płaszczyznach. Pierwszą płaszczyznę stanowi system prawno-organizacyjny przedsiębiorstw, wraz ze składającą się nań warstwą uwarunkowań społecznych, związaną z możliwościami działania poszczególnych jednostek gospodarczych. W zakresie warstwy kulturowej, dotyczącej systemu przedsiębiorstw, warto zastanowić się nad kategoriami celów. System ten składa się z wielu subsystemów (podsystemów) i charakteryzuje się brakiem homogeniczności celów (wykazuje się niejednorodnością celów, zróżnicowaniem). Naturalnie główne zadania systemu nie stanowią sumy jego elementów składowych. Ogólny cel, jakim jest gwarantowanie prawidłowości i bezpieczeństwa oraz rozwój obrotu gospodarczego, nie jest tożsamy z celami konkretnych instytucji ukierunkowanych na maksymalizację zysków. Już zatem w obszarze definiowania celów w ramach systemu prawno-organizacyjnego przedsiębiorstw zaobserwować można pojawianie się wewnętrznych napięć i sprzeczności w strukturze kulturowej.

Nieco bardziej zunifikowany charakter mają normy instytucjonalne. Jednolitość usankcjonowanych środków bierze się w dużej mierze z trendów globalizacyjnych, jak również z tendencji do progresji regulowania określonych obszarów gospodarczych. W przedmiocie objętym zainteresowaniem niniejszej pracy (tj. problemami środowiska naturalnego) krajowe systemy normatywne stopniowo dostosowują się do ponadnarodowych regulacji i standardów. Obok lokalnych i unijnych rekomendacji, warstwę normatywną tworzą obecnie regulacje o charakterze międzynarodowych standardów, tzw. *best practice*, odnoszące się do różnych dziedzin funkcjonowania systemu gospodarczego. Przepisy dotyczące ładu korporacyjnego oraz regulacje wynikające z umów międzynarodowych wpływają na unifikację norm instytucjonalnych.

Pomimo pozornej jednolitości usankcjonowanych środków w ramach tego obszaru pojawiają się napięcia związane z funkcjonowaniem odmiennych regulacji normatywnych, jak też norm kulturowych, w sposób odmienny wartościujących określone zachowania. Przykładem odmienności regulacji może być wyjątkowe podejście szwajcarskiego ustawodawstwa w zakresie ochrony tajemnicy gospodarczej, które w odróżnieniu od większości krajów Unii Europejskiej, uznaje prymat tejże tajemnicy nad innymi interesami społecznymi, w tym nad interesem państwa w zwalczaniu

⁸ *Ibidem*, s. 225.

niu przestępczości gospodarczej. Natomiast, przykładem sytuacji związanej z funkcjonowaniem odmiennych norm kulturowych stojących w sprzeczności ze zunifikowanymi systemami Unii Europejskiej może być historycznie uwarunkowana postawa społeczeństwa polskiego do problematyki informowania organów państwa o każdym przypadku naruszenia prawa. Zarówno negatywne wartościowanie, jak i stygmatyzowanie informatorów pozostaje w sprzeczności z obowiązkiem informowania o nieprawidłowościach. W obszarze funkcjonowania systemu przedsiębiorstw może zatem dochodzić do sytuacji związanej z występowaniem napięć, zarówno w strukturze kulturowej, jak i pomiędzy strukturą kulturową a strukturą społeczną.

Drugą płaszczyzną, do której można odnosić twierdzenia Mertona, jest pole działania konkretnych pracowników osoby prawnej w odniesieniu do uwarunkowań struktury kulturowej oraz struktury społecznej. Na potrzeby niniejszej analizy przyjrzymy się bliżej temu właśnie problemowi. Merton wyróżnił pięć typów adaptacji jednostek do stanu anomii⁹:

- a) Konformizm. Polega on na akceptacji celów kulturowych oraz zinstytucjonalizowanych środków do ich realizacji. Zdaniem Mertona konformizm jako sposób przystosowania jest postawą społeczno-twórczą. W odniesieniu do badanej problematyki postawa konformistyczna gwarantuje możliwie stabilny poziom funkcjonowania systemu, co w konkretnych przypadkach przejawia się we właściwej, więc społecznie oczekiwanej, reakcji pracowników przedsiębiorstwa na przestępstwo. Ten typ przystosowawczy jest według Mertona typem dominującym. Nie jest to jedyny rodzaj adaptacji. Pojawia się zatem pytanie, co się dzieje wówczas, gdy słabnie nacisk na instytucjonalne środki realizacji kulturowo określonych celów. Odpowiedzi na nie można znaleźć, analizując kolejne typy działań przystosowawczych.
- b) Innowacja. Polega ona na dążeniu do osiągnięcia kulturowo wyznaczonych celów przy wykorzystaniu niezinstytucjonalizowanych środków. W zakresie dotyczącym sposobu przystosowania przez innowację, badaną problematykę można rozpatrywać w kontekście dokonywania przestępstw przeciwko środowisku naturalnemu w odniesieniu do podejmowania określonej na nie reakcji. W przypadku popełnienia przestępstwa możemy mieć do czynienia z różnego rodzaju motywatorami czynu. Warto wskazać na podstawowe sytuacje adaptacyjne – czynniki tkwiące u źródeł przestępstwa, stanowiące jego genezę:
 - najczęstsza sytuacja, w której dochodzi do przestępstwa, jest związana z potrzebą uzyskania przewagi konkurencyjnej na rynku

⁹ Zob. *ibidem*, s. 203.

usług i towarów. Sprawca, zmotywowany wzorcami kulturowymi dla zapewnienia swoich interesów ekonomicznych, używa bezprawnie objęte ochroną prawną dobra przyrody lub środowiska. Potencjalny sprawca akceptuje zatem cele kulturowe, jednocześnie stosując nieakceptowane społecznie środki do ich osiągnięcia.

- Nieco inaczej wygląda sytuacja w odniesieniu do reakcji pracownika firmy na naruszenie norm ochrony środowiska. W tym wypadku dochodzi do dysharmonii celów i środków: gdy pracownicy odpowiedzialni za obszar przeciwdziałania przestępstwom decydują się na ich dokonanie. Zgodnie z koncepcją Mertona, dochodzi wówczas do konfliktu w ramach struktury kulturowej, gdyż pracownik firmy realizując nadrzędny cel w oparciu o wzorce kulturowe, jednocześnie narusza normy prawne.
 - Niesłuchanie istotnym elementem dla występowania adaptacji w formie innowacji jest kwestia lokalizacji pracownika w strukturze społecznej. Wystąpieniu takiego sposobu przystosowania sprzyja sytuacja, kiedy pracownik odpowiedzialny za przeciwdziałanie przestępstwom zajmuje takie miejsce w strukturze społecznej (w tym wypadku strukturze podmiotu gospodarczego), które nie gwarantuje możliwości realizacji stawianych celów kulturowych. Jeżeli jeszcze dojdzie do tego odpowiednia ideologiczna mistyfikacja utrwalająca konieczność realizacji wzorca kulturowego, wówczas tendencje innowacyjne będą występowały z dużym natężeniem¹⁰.
- c) Rytualizm. Polega on na nadmiernej akceptacji środków instytucjonalnych przy jednoczesnym odrzuceniu kulturowo wyznaczonych celów. Rytualizm można rozpatrywać w odniesieniu do dwóch płaszczyzn. Pierwszą stanowi system przedsiębiorstw, drugą zaś ograniczają ramy konkretnej instytucji gospodarczej:
- W zakresie dotyczącym systemu osób prawnych, o adaptacji w formie rytualizmu można mówić w odniesieniu do osób kierujących jako elementach tego systemu. Wydawać by się mogło, iż w środowisku gospodarczym dominować powinny typy konformizmu czy adaptacji nastawione na większą akceptację ryzyka. Jednakże biorąc pod uwagę strukturę własnościową osób prawnych, okazuje się, że rytualizm jako typ adaptacji dotyczyć może podmiotów kierujących niektórymi z nich.
 - W płaszczyźnie odnoszącej się do sposobów przystosowania poszczególnych pracowników odpowiedzialnych za decyzje w sprawie reakcji na przestępstwo, rytualny typ adaptacji wydaje się pożądanym.

¹⁰ Zob. *ibidem*, s. 210.

Zapewne dzieje się tak w stosunku do pracowników – realizatorów zadań firmy, wykonujących nieskomplikowane operacje związane ze wspomnianym procesem. Jednakże, jeżeli chodzi o pracowników, których zadaniem jest także kształtowanie polityki w zakresie zapobiegania przestępczości, zbyt biurokratyzm może powodować nadzbyt formalistyczne i ostrożnościowe podejście do realizowanych spraw, co w konsekwencji może doprowadzić do obniżenia sprawności lub nawet do paraliżu jednostki gospodarczej.

- d) Wycofanie. Polega ono na wcześniejszym zinternalizowaniu celów wyznaczonych przez kulturę i norm instytucjonalnych, a następnie odrzuceniu jednych i drugich. Pracownik, który odrzuca zarówno cele stawiane przez system społeczny i wzmacniane przez pracodawcę, jak również odrzuca instytucjonalne normy, zasadniczo nie wnosi znaczącej wartości dodanej dla przedsiębiorcy i innych uczestników systemu, a co więcej: poprzez brak aktywności w realizowanych działaniach osłabia działanie całego systemu w zakresie przeciwdziałania przestępczości. Ten typ przystosowania wydaje się najmniej korzystny zarówno dla całego systemu, jak i dla poszczególnych przedsiębiorstw. Tak sformułowany wniosek może stanowić przyczynek do zastanowienia się nad zastosowaniem metod doboru i ewentualnej kontroli osób odpowiedzialnych za realizację polityki zapobiegania przestępczości przeciwko środowisku naturalnemu po stronie instytucji gospodarczych.
- e) Reakcja buntownicza. Polega ona na odrzuceniu zarówno celów kulturowych, jak i środków zinstytucjonalizowanych, przy jednoczesnym dążeniu do wprowadzenia nowych celów i nowych norm instytucjonalnych¹¹. To pozór, że ten typ przystosowania nieczęsto występuje w środowisku uporządkowanych organizacji korporacyjnych. Jak się okazuje, pod wpływem analizy zmian w sferze akceptowanych środków, jak i w odniesieniu do określania celów głównych i pośrednich, jednostki prezentujące ten typ akomodacji wydają się wywierać znaczący wpływ na kształt systemu osób prawnych, w tym także na strategię zapobiegania przestępczości przeciwko środowisku naturalnemu. Postawa buntownicza ma szczególne znaczenie w przypadku perspektywy całego systemu, gdzie może redefiniować cele. Bunt jako postawa adaptacyjna, paradoksalnie, w przypadku jednostek posiadających znaczący wpływ na określanie celów pośrednich może prowadzić do zmian zarówno w sferze celów kulturowych, jak i środków dotyczących ich realizacji. Siła reakcji buntowniczej podlega zróżnicowanemu rozkła-

¹¹ Zob. *ibidem*, s. 218.

dowi, w zależności od obszarów obydwu struktur, co może skutkować modyfikacjami zarówno systemów normatywnych, jak również wyznaczaniem nowych standardów i stosowaniem nowych narzędzi.

Mając na uwadze liczne ograniczenia związane z koncepcją Mertona, w szczególności z typologicznym charakterem podziału oraz dynamiką przyjmowanych sposobów przystosowania, warto zastanowić się nad wykorzystaniem wniosków płynących z koncepcji anomii dla sformułowania propozycji dotyczących profilaktyki predeliktualnej¹² w zakresie prewencji przestępczości przeciwko środowisku naturalnemu. Wnioski te sprowadzają się do kilku postulatów, przede wszystkim mających na uwadze kształtowanie prawidłowych postaw, korygowanie błędów i wyciszenie skłonności patologicznych. Obok wymienionych, mogą się one przyczynić do poprawy obecnego stanu w zakresie reagowania przedsiębiorstw na przestępczość przeciwko środowisku:

- zaleca się, by nie stawiać pracownikom wymagań, które są wewnętrznie sprzeczne. Chodzi tutaj zarówno o to, aby wykonanie stawianego przed pracownikiem zadania było dla niego osiągalne z uwagi na dysponowanie określonymi zasobami, jak też ze względu na brak funkcjonowania antagonistycznych celów kulturowych, które utrudniałyby podjęcie właściwych decyzji. W odniesieniu do kwestii dysponowania zasobami, nie mniej istotną kwestią jak intelektualne i merytoryczne przygotowanie pracownika do realizowanych zadań, jest wyposażenie go w odpowiednie narzędzia w formie regulacji ułatwiających przekazywanie informacji organom państwowym lub innym podmiotom gospodarczym w sytuacjach uzasadniających ochronę interesu publicznego. Obecnie funkcjonujące przepisy dotyczące ochrony środowiska naturalnego w niektórych przypadkach uniemożliwiają przekazywanie informacji, co w konsekwencji prowadzi do kryminalizacji społecznie pożądanego zachowania. W zakresie funkcjonowania antagonistycznych wzorców kulturowych sytuacja wymaga podjęcia działań edukacyjno-informacyjnych ukierunkowanych na neutralizację stereotypu wartościującego negatywnie informowanie o przestępstwie organów ścigania.
- zaleca się uwzględniać lokalizację jednostki odpowiedzialnej za sprawstwo przestępstw. Zagadnienie umieszczenia przedsiębiorstwa w strukturze organizacyjnej można rozpatrywać dwojako:

¹² Środki predeliktualne dotyczą osób, które jeszcze nie popełniły czynu zabronionego, ale których zachowanie rodziło wysokie prawdopodobieństwo, że nie będą przestrzegać porządku prawnego w przyszłości. Zob. A. Grześkowiak, K. Wiak (red.), Kodeks karny: Komentarz, Warszawa 2018.

- a) z perspektywy miejsca zajmowanego przez jednostkę organizacyjną, do której kompetencji należy określanie i realizacja polityki przeciwdziałania przestępstwom w hierarchii wyznaczonej przez wewnętrzny układ organizacji i zarządzania firmy. Jednostka taka, aby zagwarantować sprawne działanie systemu i jednocześnie właściwe podejście, powinna być niezależna od sektorów przedsiębiorstwa ukierunkowanych na odmienne cele, mogące rodzić konflikt interesów.
 - b) problem dotyczy samych pracowników realizujących czynności w zakresie odpowiedzialności za sprawstwo konkretnych przestępstw. Pracownicy ci powinni być chronieni przez pracodawcę przed naciskami ze strony kierowników innych jednostek, aby mogli wykonywać stawiane im zadania bez narażenia na sytuację wystąpienia konfliktu interesów.
- zaleca się odwoływać do szerszego obszaru profilaktyki. Postulat ten dotyczy konieczności ograniczenia wartościowania wskaźników statystycznych, stanowiących miernik oceny pracy odpowiedzialnego pracownika. Chodzi o to, by nie tworzyć w tej dziedzinie swoistego „kultu sukcesu”.

3. Teoria zróżnicowanych powiązań

W odróżnieniu od koncepcji Mertona, wywodzącej się z paradygmatu etiologicznego, odmienny sposób postrzegania problemu kształtowania postaw w odniesieniu do ochrony środowiska naturalnego i zapobiegania przestępczości przeciwko niemu umożliwiają teorie przekazu kulturowego. Analizując problematykę dotyczącą obszaru przestępczości przeciwko środowisku przez pryzmat tych teorii, nie sposób pominąć socjologicznej koncepcji Edwina H. Sutherlanda – autora terminu *white-collar-crime*. Jakkolwiek od czasu, gdy Sutherland po raz pierwszy w 1939 roku sformułował definicję przestępstw w białych kołnierzykach, badania dotyczące zagadnienia tzw. *white-collar-crime* ewoluowały z ujęcia skoncentrowanego na sprawcy w kierunku zorientowanym na czyn. Jednak podstawowe założenia koncepcji Sutherlanda wydają się mieć istotne znaczenie dla naszej analizy problemu¹³. Kluczowy punkt odniesienia stanowią dla nas wnioski płynące z teorii zróżnicowanych powiązań Sutherlanda oraz jego twierdzeń:

- zachowanie przestępcze jest wyuczone¹⁴, a zatem zachowania konformistyczne lub nonkonformistyczne są przyswajane na drodze socjalizacji. Zgodnie z założeniem Sutherlanda, żaden nowy pracownik, sty-

¹³ Zob. K. Strader, *Understanding White Collar Crime*, Newark 2002, s. 1-11.

¹⁴ Zob. E. H. Sutherland, *On Analyzing Crime*, Chicago 1973, s. 7.

kając się z zagadnieniami ochrony prawnej, nie powinien dysponować skłonnościami do zachowań patologicznych. Zachowania takie mogą być wynikiem procesu socjalizacji, który w znacznej mierze i w stosunku do problemów czysto zawodowych, przebiega w środowisku pracy. Ogromne znaczenie ma więc upowszechnianie właściwych wzorców i kreowanie właściwych postaw do naśladowania. Celem jest bowiem obniżenie natężenia czynników negatywnie wpływających na proces socjalizacji. Kontrola przez przedsiębiorstwa zachowań niepożądanych wiąże się też z odpowiedzialnością osób funkcyjnych do wykonywania określonych działań na wypadek pojawienia się naruszenia prawa w firmie. Na przebieg procesu socjalizacji wpływ mają rozmaite zmienne. Niektóre z nich można poddać modelowaniu dla uzyskania lepszych efektów w zakresie utrwalania pożądanych postaw i zachowań.

- uczenie się zachowania przestępczego ma miejsce w interakcji z innymi osobami w procesie komunikacyjnym¹⁵. Warto zwrócić uwagę na zakres i kształt codziennych interakcji pracowników w odniesieniu do najbliższego środowiska zawodowego będącego potencjalnym ośrodkiem wpływu. Możemy mówić o kreowaniu form komunikowania się, o tworzeniu określonych wzorców przekazywania informacji.
- podstawowa część procesu uczenia się zachowań przestępczych odbywa się w obrębie grup pierwotnych (rodzin, rówieśników, sąsiadów) i jako taka wpływa na ostateczny wynik procesu uczenia się zachowań poprzez modyfikację interakcji zawodowych¹⁶. Jednak specyfika kształtowania jednostki przez grupy związane ze środowiskiem zawodowym sprawia, że klasyczne postrzeganie grup pierwotnych jako istotnie wpływających na uczenie się zachowań, nie jest adekwatne do zmieniającej się sytuacji w pracy. Jeżeli bowiem przyjmiemy założenia Charlesa Hortona Cooleya (1864–1929) na temat grupy pierwotnej jako odgrywającej szczególną rolę w procesie włączania jednostki do społeczeństwa, do których odwoływał się Sutherland, to zauważymy, że wśród młodych pracowników korporacji, środowiska zawodowe w większym stopniu odgrywają rolę grupy pierwotnej, niż rodzinne, rówieśnicze czy sąsiedzkie. Dzieje się tak z wielu powodów. Między innymi decydujące znaczenie mają wielogodzinne kontakty ze współpracownikami, z którymi relacje służbowe często przekładają się na życie po godzinach pracy, spychając na drugi plan relacje pozasłużbowe, osobiste. Jednocześnie wkraczając w obszar korporacyjnego życia zawodowego,

¹⁵ Zob. *ibidem*, s. 8.

¹⁶ Zob. *ibidem*.

odmiennego od dotychczas znanego otoczenia, jednostki ulegają procesowi socjalizacji w oparciu o czynniki środowiskowe związane z miejscem pracy. Środowisko w miejscu pracy w istotnym stopniu wpływa zatem na rodzaj zachowań i dokonywanych wyborów, a co za tym idzie, modyfikacja zmiennych wpływających na interakcje w grupie zawodowej może wpływać na korekcję zachowań pracowników firmy.

- uczenie się konkretnych motywacji i dążeń jest wynikiem takiego definiowania norm prawnych, który sprzyja bądź nie ich naruszaniu¹⁷. W kwestii stosunku do prawa Sutherland wyróżnił trzy typy kultur: całkowicie przestępczą, całkowicie nieprzestępczą i konfliktową. W typie konfliktowym występują zróżnicowane powiązania współwystępujących systemów, obejmujących wzory zachowań. W przypadku osoby prawnej, zgodnie z powyżej przywołanym twierdzeniem, istotna jest w grupach zawodowych diagnoza wpływu rozmaitych postaw wobec prawa. Przykłady zróżnicowanych postaw względem norm prawnych można zaobserwować, biorąc pod uwagę stosunek do legalizmu w konkretnych instytucjach lub w obrębie określonych jednostek jednego podmiotu gospodarczego¹⁸.
- jednostka staje się przestępcą, gdy ma miejsce nadwyżka sytuacji sprzyjających naruszaniu prawa względem niesprzyjających naruszeniom prawa¹⁹. Twierdzenie to stanowi sedno koncepcji Sutherlanda. Wskazuje na proces, w jakim jednostka staje się bardziej predysponowana do zachowań dewiacyjnych w wyniku przewagi wzorców przestępczych nad nieprzestępczymi. Sutherland przyjmuje, że postawa człowieka jest pasywna, nie kieruje się on określonymi preferencjami przy dokonywaniu samodzielnych wyborów. Zachowanie przestępcze jest natomiast wynikiem przewagi czynników kultury bezprawnej. Nadwyżka bezprawia nie jest jednak warunkiem koniecznym ani wystarczającym do tego, by popełnić przestępstwo. W koncepcji Sutherlanda brakuje odniesień do występowania lub nie okazji do popełnienia przestępstwa. Na ten aspekt problemu zwrócili uwagę Richard Cloward oraz Bertil Gotthard Ohlin²⁰. Pomijając ograniczenia tego twierdzenia, warto zastanowić się, w jaki sposób możliwe jest w organizacjach gospodarczych kształtowanie i wzmacnianie społecznie pożądaných postaw, istotnie obniżających poziom naruszenia dóbr ochrony środowiska naturalnego. Z całą pewnością zaniechanie

¹⁷ Zob. *ibidem*, s. 9.

¹⁸ Zob. A. Siemaszko, *Granice tolerancji*, Warszawa 1993, s. 98.

¹⁹ Zob. E. H. Sutherland, *On Analyzing Crime...*, s. 9.

²⁰ Zob. J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia*, Gdańsk 2007, s. 123.

prac na rzecz rozwoju wzorców akceptowanych społecznie, proekologicznych i prozdrowotnych zagraża dobru zarówno organizacji gospodarczej, jak też samemu środowisku.

- wprowadza się zmienne procesu zróżnicowanych powiązań: częstotliwość, czas trwania, uprzedniość i intensywność. Zaproponowane wymiary zróżnicowanych powiązań warunkują przyswajanie określonych typów zachowań. Zakładając, że jednostki uczą się zachowań przestępczych, wydaje się możliwe określenie zmiennych wpływających na akceptację społeczną postaw względem przestrzegania norm prawa lub jej brak. Sutherland nie wskazuje na konkretny mechanizm uczenia się wzorów przestępczych, jednak z punktu widzenia projektowania konkretnych działań korekcyjnych można przyjąć, że wpływ na wybór określonych zachowań może być realizowany zarówno na drodze warunkowania instrumentalnego, jak i wzmocnień o charakterze społecznym.
- objaśnianie zachowań przestępczych w kategoriach potrzeb i wartości. Zachowanie nieprzestępcze może być wyrazem tych samych motywatorów w postaci potrzeb i wartości co zachowanie przestępcze. Sutherland odwołuje się tutaj do koncepcji utrwalonego wzorca zachowań jako determinanty wyboru sposobu realizacji potrzeb. Można zatem przypuszczać, że w przypadku reakcji firmy na naruszenie prawa istotnym czynnikiem będzie utrwalenie właściwego wzorca postępowania wśród pracowników odpowiedzialnych za procesy decyzyjne.

Teoria zróżnicowanych powiązań nie ustrzegła się pewnych ograniczeń. Po pierwsze, pomija się w niej problematykę udziału subiektywnego, podmiotowego czynnika, odpowiedzialnego za podejmowanie decyzji w procesie przejmowania i kształtowania wzorców zachowań. Po drugie, brak jest w niej jasności co do znaczenia zastosowanej przez Sutherlanda terminologii, m.in. niedookreślone zostały zasady i mechanizmy uczenia się, rozumiane jako elementy procesu przyswajania zachowań przestępczych. Po trzecie, istnieją też wątpliwości co do zakresu zastosowania koncepcji Sutherlanda. Wedle niektórych badaczy teoria zróżnicowanych powiązań nie znajduje zastosowania do sprawców „przestępstw w białych kołnierzykach”, nie wyjaśnia też przestępczości gospodarczej, w tym przeciw środowisku²¹.

Pomimo wskazanych ograniczeń warto się zastanowić nad możliwością wykorzystania koncepcji Sutherlanda w procesie projektowania działań prewencyjnych, polegających głównie na kształtowaniu prawidłowych postaw, by reakcja instytucji gospodarczych na popełnianie przestępstw przeciwko środowisku naturalnemu bardziej niż obecnie odpowiadała

²¹ Zob. A. Siemaszko, *op. cit.*, s. 117.

oczekiwaniom społecznym. Na szczególną uwagę zasługują rozwiązania mające na celu pozytywne oddziaływanie na uczestników procesu zarówno w obszarze systemu prawno-organizacyjnego, jak też w przypadkach indywidualnych. Powinny one utrwalać społecznie akceptowany wzorzec postępowania. Do działań takich zaliczyć można kształtowanie percepcji społecznej oraz wizerunku firmy jako instytucji zaufania publicznego, a zatem gwaranta przestrzegania prawa. Działanie, o którym mowa, może być realizowane zarówno za pośrednictwem organizacji zawodowych, jak też mediów upowszechniających i utrwalających standardy zachowań.

Istotny jest także wpływ na reakcje podmiotów osobowych na przestępstwa. Możliwe jest bezpośrednio kształtowanie wzorów postępowania w oparciu o wzmocnienia pozytywne, które są dokonywane dzięki popularyzowaniu moralnego etosu pracownika instytucji gospodarczej jako wzoru do naśladowania. Służą temu kodeksy etyki zawodowej, reguły i zasady wspólnotowo-środowiskowego życia.

Jednocześnie powinno się wyrażać brak akceptacji dla działań nieetycznych poprzez zdecydowaną dezaprobatę i stosowną reakcję kadrową na czyn, czy też stosowną komunikację wewnętrzną, np. poprzez udzielenie ustnej bądź pisemnej nagany. Należy też zastosować specjalne działania o charakterze organizacyjnym, do których zaliczymy np. procesy rekrutacji, uwzględniające specyfikę cech pożądanых dla wykonywania określonych czynności. Innymi słowy mówiąc, pracownicy mający uczestniczyć w procesie gwarantowania przestrzegania prawa, powinni być rekrutowani spośród osób, charakteryzujących się innymi cechami, aniżeli pracownicy działów nastawionych na innowację i konkurencję. Z punktu widzenia lokacji w jednostkach organizacyjnych o zdiagnozowanej przewadze pozytywnej postawy do norm prawa wydaje się uzasadnione umieszczanie kompetencji w zakresie reakcji instytucji na przestępstwo.

Koncepcja Sutherlanda, podobnie jak wiele teorii wyrosłych na gruncie tradycyjnie behawiorystycznego²² podejścia do analizy zachowania się człowieka, rozpatruje owo zachowanie jako wynik układów sytuacyjnych, w mniejszym stopniu odwołując się do dynamiki ludzkiego działania i udziału woli jednostki w świadomym kierowaniu swoim postępowaniem.

W odniesieniu do podejmowanej problematyki przestępstw przeciwko środowisku przedstawione koncepcje należałoby uzupełnić o kolejne teorie: teorię społecznego uczenia się kanadyjsko-amerykańskiego psycho-

²² Behawioryzm to kierunek w psychologii XX w. głoszący, że przedmiotem badań psychologicznych może być tylko dostrzegalne zachowanie się ludzi i zwierząt. Związane są z nim tendencje w literaturze XX w., przedstawiające bohatera tylko w jego zewnętrznych reakcjach przy równoczesnej rezygnacji z analizy psychologicznej.

loga – Alberta Bandury, także teorię hierarchii potrzeb. Ze względu jednak na przejęte ramy tego opracowania, kryteria ontologiczne dotyczące przywołanych teorii zostaną uwzględnione w kolejnych rozważaniach.

Bibliografia

1. Błachut J., Gaberle A., Krajewski K., Kryminologia, Gdańsk 2007.
2. Globalne zagrożenia ekologiczne, <https://włączoszczędzanie.pl/ekozagrozenia/globalne-zagrozenia-ekologiczne/> (dostęp: 20 listopada 2021 r.).
3. Grześkowiak A., Wiak K. (red.), Kodeks karny: Komentarz, Warszawa 2018.
4. Himmelweit H. T., Oppenheim A. N., Vince P., Television and the
5. Merton R., Teoria socjologiczna i struktura społeczna, przeł. E. Morawska, J. Werteste-in-Żuławski, Warszawa 1982.
6. Siemaszko A., Granice tolerancji, Warszawa 1993.
7. Sobocki M., Teoria wychowania w zarysie, Kraków 2005.
8. Strader K., Understanding White Collar Crime, Newark 2002.
9. Sutherland E.H., On Analyzing Crime, Chicago 1973.

Individual-collectivist attitudes toward environmental crime

Abstract

Rapidly progressing and uncontrolled economic and civilization development has consequently led to a situation where irreversible changes are occurring in the natural environment, posing a real threat to human life and health.

There is a growing awareness that human interference significantly interferes with the self-regulatory capabilities of nature, and to prevent catastrophic environmental degradation, it is necessary to create and apply normative solutions that enforce human behavior aimed at respecting the surrounding nature.

Key words

Pro-environmental attitudes, anomie theory, differentiated relationships theory, social learning theory, hierarchy of needs theory.